

Juni 2022

Ruimtelijke segregatie

Kennissynthese

Inhoudsopgave

1. Inleiding: ruimtelijke segregatie op de agenda.....	3
2. Wat is ruimtelijke segregatie?.....	7
3. Aanknopingspunten voor beleid en praktijk	16
4. Conclusie	28

1. Inleiding: ruimtelijke segregatie op de agenda

“Wat moet een mens zonder rolmodellen waarin hij zichzelf kan herkennen?
Zonder iemand die laat zien wat goed is? Zonder iemand die laat zien hoe het ook kan.”

Hizir Cengiz, 2017 ¹

Met het manifest *Dicht de kloof!* vroegen de burgemeesters van vijftien grote steden zomer 2021 aandacht voor het leefklimaat in de meest kwetsbare gebieden van Nederland.² Wanneer het gaat over de opstapeling van achterstanden en problemen in wijken, duikt vaak het begrip ‘segregatie’ op. In deze kennissynthese staat ‘ruimtelijke segregatie’ centraal, oftewel de ruimtelijke neerslag van verschillen – tussen gemeenten en regio’s, maar vooral ook binnen en tussen wijken. We leggen uit wat ruimtelijke segregatie inhoudt en met welke beleidsmaatregelen het kan worden tegengaan.

In de wetenschap, de media en de politiek groeide de afgelopen jaren de zorg over de toenemende kansenongelijkheid. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (2021) constateert dat er grote contrasten in de samenleving bestaan tussen groepen met veel en weinig hulpbronnen (werk, inkomen, opleiding, sociale netwerken, cultureel kapitaal en gezondheid).³ Ook documentaires en televisieprogramma’s zoals *Klassen* (2021), *Scheefgroei* (2021) en *Sander en de kloof* (2022) vestigen aandacht op de effecten van kansenongelijkheid. Verschillende recente onderzoeken wijzen erop dat deze ongelijkheid ruimtelijk neerslaat: de verschillen binnen steden en tussen wijken nemen toe. Met name in buurten met veel corporatiebezit dreigen *pockets of poverty* te ontstaan.⁴ Concentraties van huishoudens met armoede, schulden, eenzaamheid en psychiatrische problemen leiden in deze buurten tot overlast en problematische woonsituaties (denk aan verwarde bewoners, ‘verzamelaars’, illegale onderverhuur, overbewoning, hennepkwekerijen). Deze verschillen zijn volgens het Sociaal en Cultureel Planbureau (2021) niet alleen nadelig voor de mensen, maar kunnen ook negatief uitpakken voor de samenleving als geheel. Wanneer talenten van mensen niet tot wasdom kunnen komen, is dit uiteindelijk ongunstig voor de collectieve welvaart. Vandaar de metafoer van de kloof. Vandaar ook de ambitie: overbrug en dicht deze waar mogelijk.

1 Cengiz, H. (2017), ‘De wereld is een bak vol modder.’ In: *De Groene Amsterdammer*, 29 maart 2017, nr. 13.

2 Zie <https://www.maatschappelijkealliantie.org/dicht-de-kloof>

3 Hoff, S., C. Vrooman, J. Iedema, J. Boelhouwer, J. Kullberg (2021). *Verschil in Nederland 2014-2020. Zes sociale klassen en hun visies op samenleving en politiek*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

4 Uytelinde, M. & J. van der Velden (2017). *Kwetsbare wijken in beeld*. Den Haag: Platform31; Leidelmeijer, K., M. Middeldorp & G. Marlet (2019). *Leefbaarheid in Nederland 2018*. Amsterdam: Rigo; Leidelmeijer, K., J. Frissen & J. van Iersel (2020). *Veerkracht in het corporatiebezit; de update: een jaar later, twee jaar verder...* Amsterdam: In.Fact. Research.

Ongelijk verdeeld

Het manifest van de burgemeesters komt niet uit de lucht vallen. In 2014 had de commissie Derksen in het advies *Perspectief voor de steden* gewezen op de groter wordende verschillen tussen arm en rijk.⁵ Twee jaar later publiceerde het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) *De verdeelde triomf, een verkenning over stedelijke economische ongelijkheid*. Opnieuw de conclusie: de triomf van de stad is ongelijk verdeeld, grote groepen profiteren er niet van. Het verschil tussen arm en rijk wordt groter en het toenemende verschil tussen rijk en arm uit zich bovendien in de spreiding binnen de stad. Vooral laagbetaalden, laagopgeleiden en werklozen wonen steeds meer bij elkaar in de buurt en minder gemengd met andere groepen. Het is een mondiaal fenomeen. In de VS publiceerde Richard Florida in *The New Urban Crisis* (2017), waarin hij uitlegt dat steden zich ontwikkelen tot 'patchwork cities': lappendekensteden waarin de verschillende klassen en bevolkingsgroepen in afzonderlijke, scherp begrensde stadsdelen wonen die in welvaart en aanzien sterk van elkaar verschillen.

Verdringing door gentrificering

Adviezen als die van de commissie Derksen en het PBL vielen samen met een in Nederland opkomend debat over gentrificering en de winst- en verliesrekening van dit verschijnsel voor wijken, wijkbewoners en voor de stad als geheel. Gentrificering is te omschrijven als het in meer of mindere mate transformeren van arbeiderswijken tot wijken voor de middenklasse. Steden als Berlijn en Amsterdam zijn de prototypische voorbeelden. Bewoners met weinig geld en uitkeringen worden uit de populaire (centrum) wijken verdrongen door kapitaalcrachtigen en vastgoedondernemers en moeten uitwijken naar minder gewilde buurten. Dit wordt ook wel 'residualisering' genoemd: huishoudens met een laag inkomen komen terecht in de goedkoopste woningvoorraad (veelal corporatiebezit).⁶ Massih Hutak beschreef het proces van gentrificering voor Amsterdam-Noord en legde pijnlijk bloot hoe hipsters, dure koffiedrinkers en bakfietsouders de oorspronkelijke bewoners verdrijven.⁷ In steden als Amsterdam zorgt dit voor een suburbanisatie van armoede naar buitenwijken en randgemeenten. Het gevolg: ongelijkheid in de toegang tot voorzieningen, wonen, onderwijs en werk. De mogelijkheden van burgers – in het bijzonder de meest kwetsbaren – om deel te nemen aan de stedelijke samenleving raken onder druk.⁸

Lange beleidstraditie

Niet alleen bestuurders, wetenschappers en adviesraden agenderen de afgelopen jaren het fenomeen segregatie: het ruimtelijk gescheiden wonen van specifieke groepen. Ook burgers maken zich daarover zorgen, zo blijkt uit het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) van het Sociaal Cultureel Planbureau.⁹ De oproep van de burgemeesters via het manifest *Dicht de kloof!* om te investeren in meest kwetsbare stedelijke gebieden past in een lange traditie van wijkenbeleid. Met programma's zoals de stadsvernieuwing

5 Gemaakt in opdracht van de Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG)

6 Hochstenbach, C. (2017). *Inequality in the gentrifying European city*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.; Milikowski, F. (2018). *Van wie is de stad? De strijd om Amsterdam*. Atlas Contact; Leidelmeijer, K., J. Frissen & J. van Iersel (2020). *Veerkracht in het corporatiebezit; de update: een jaar later, twee jaar verder...* Amsterdam: In.Fact. Research.

7 Hutak, M. (2017). *Jij hebt ons niet ontdekt. Wij waren hier al*. Amsterdam/Antwerpen. Uitgeverij Pluim.

8 Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur, *Toegang tot de stad. Hoe publieke voorzieningen, wonen en vervoer de sleutelt voor burgers vormen*. September 2020.

9 Ridder, J. den, E. Miltenburg, W. Huijnk en S. van Rijnberk (2019). *Burgerperspectieven 2019: 4*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

(vanaf de jaren '60) en het grotestedenbeleid (vanaf midden jaren '90) investeerde de overheid preventief om wijken voor afglijden te behoeden. Vanwege bezuinigingen en een andere politieke wind, nam het Rijk in 2012 afstand van dit beleid.

Maar sinds kort is de beleidsaandacht terug. Met de aankondiging van het Nationaal Programma Leefbaarheid en Veiligheid heeft het kabinet Rutte IV de roep van de burgemeesters om verscherpte inzet gehonoreerd. Er komt een brede domeinoverstijgende wijkaanpak die kwetsbare wijken vooruit moet helpen door het verbeteren van de fysieke woonomgeving (meer goede, duurzame woningen in een gezonde en veilige leefomgeving), een sociaal offensief (talentontwikkeling voor kinderen, toeleiding naar werk en het tegengaan van problematische schulden) en het vergroten van de veiligheid (gebieden weerbaarder maken tegen georganiseerde en ondermijnende criminaliteit).¹⁰ Ook kondigde minister De Jonge van Volkshuisvesting en Ruimtelijk Ordening in het voorjaar van 2022 maatregelen aan om sociale huurwoningen evenwichtiger te spreiden.¹¹

10 Algemene beleidsbrief portefeuille Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, 14 februari 2022
<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2022/02/14/kamerbrief-over-portefeuille-volkshuisvesting-en-ruimtelijke-ordening>

11 <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2022/05/11/betere-landelijke-spreiding-streven-naar-30-sociale-huur-per-gemeente>

Leeswijzer

In deze kennissynthese van het Kennisplatform Inclusief Samenleven (KIS) staat het vraagstuk van ruimtelijke segregatie centraal. Anders gezegd: op de ruimtelijke weerslag van sociale verschillen. Want overheden en maatschappelijke organisaties staan voor de opgave om de negatieve effecten van ruimtelijke uitsortering te beperken en bewoners van kwetsbare wijken vaste grond en toekomstperspectief te bieden.¹² Dit onderwerp heeft raakvlakken met diverse projecten en activiteiten die in het kader van KIS worden uitgevoerd (zie kader).

In deze publicatie staan we stil bij de volgende vragen. Wat is segregatie precies? Welke verschijningsvormen kent segregatie en wanneer is er reden tot bezorgdheid? Met welk beleidsrepertoire kan segregatie worden beteugeld en hoe kunnen (vermeende) negatieve effecten worden verminderd? Naast kennis uit wetenschappelijke literatuur en beleidsadviezen, voerden we gesprekken met een drietal experts. Sociaal en Cultureel Planbureau-onderzoeker Jeanet Kullberg doet sinds de jaren negentig onderzoek naar leefbaarheid, wijkenbeleid en buurteffecten. Lex Veldboer, lector stedelijk sociaal werk aan de Hogeschool van Amsterdam, promoveerde ruim tien jaar geleden op betrokkenheid en contact in gemengde wijken.¹³ Anne-Jo Visser, directeur van de Amsterdamse Federatie van Woningcorporaties, reflecteert op ontwikkelingen en instrumenten om segregatie in de regio Amsterdam te verminderen. In hoofdstuk 2 gaan we in op verschillende definities van segregatie en laten we zien hoe en in welke mate het zich in Nederland manifesteert. We zullen betogen – aansluitend bij de laatste wetenschappelijke bevindingen – dat niet alle verschijningsvormen even negatief zijn. In hoofdstuk 3 schetsen we aanknopingspunten en instrumenten voor beleidsmakers en wijkprofessionals. In de slotbeschouwing maken we de balans op.

RELEVANTE PUBLICATIES EN PROJECTEN VAN KIS

[Institutioneel racisme: bewijs en aanpak](#)

[Waarom contact werkt](#)

12 Uyterlinde, M., H. Boutellier & F. de Meere (2022). *Perspectief bieden. Bouwstenen en afwegingskader voor de gebiedsgerichte aanpak van leefbaarheid en veiligheid*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

13 Veldboer, L. (2010). *Afstand en betrokkenheid in de gemengde wijk. Over afwijzende en loyale groepen bij stedelijke vernieuwing*. Amsterdam: Off-page.

2. Wat is ruimtelijke segregatie?

“Ik ben geboren in Afghanistan, ik ben opgegroeid in Nederland,
maar ik ben thuis in Amsterdam-Noord.”

Massih Hutak, 2020

Het begrip segregatie duikt met grote regelmaat op in discussies over tweedeling. Maar wat is het precies? En hoe is het gesteld met de ruimtelijke segregatie in Nederland? Welke oorzaken en verschijningsvormen kent segregatie en wanneer is er reden tot bezorgdheid?

Ongelijke ruimtelijke verdeling

Segregatie manifesteert zich niet alleen op de woningmarkt, maar op tal van terreinen, zoals het onderwijs, de arbeidsmarkt en de sport. Kort en krachtig definieert de stadsgeograaf Musterd (2020) **ruimtelijke segregatie** als de *ongelijke ruimtelijke verdeling van woonplekken en huishoudens*.¹⁴ Er is sprake van ruimtelijke segregatie – Musterd spreekt van ‘residentiële segregatie’ – bij een ongelijke ruimtelijke spreiding van mensen met bepaalde achtergrondkenmerken zoals herkomst, opleiding, inkomen, religieuze overtuiging, levensstijl, gezondheid of demografie. Om de mate van ruimtelijke segregatie vast te stellen, wordt van oudsher gekeken naar twee vormen: segregatie naar inkomen en naar herkomst (migratieachtergrond). Soms komen die samen, maar niet altijd. De afgelopen decennia is de culturele diversiteit in Nederland fors gegroeid.¹⁵ De komst van vluchtelingen, laag- en hoogopgeleide arbeidsmigranten uit alle delen van de wereld en buitenlandse studenten is daar de oorzaak van.

Hoewel segregatie strikt genomen een beschrijvend begrip is, wordt het doorgaans in problematiserende zin gebruikt. Het wordt dan geassocieerd met negatieve ontwikkelingen zoals toenemende tweedeling, vervreemding, polarisatie, spanningen, conflict en zelfs het ontstaan van parallelle samenlevingen. Toch wordt segregatie soms ook positief opgevat, bijvoorbeeld door uit te leggen dat mensen zich juist binnen en dankzij de steun van de ‘eigen groep’ kunnen ontplooiën. Het gaat dan om groepen die bijvoorbeeld culturele, religieuze, sociaaleconomische kenmerken of een migrantenachtergrond delen. Juist de steun van de eigen groep brengt ze verder. De Canadese journalist Doug Saunders lanceerde de theorie van de ‘arrival city’.¹⁶ *Arrival*-wijken zijn wijken die gunstige voorwaarden bieden voor groepen nieuwkomers die onderaan de maatschappelijke ladder moeten beginnen. Ze profiteren van de aanwezigheid van etnische enclaves in de ontvangende samenleving. Saunders signaleerde dit patroon bijvoorbeeld in de Antwerpse wijk 2060. Veel Antwerpenaren met een Marokkaanse migratieachtergrond wonen en werken daar, zijn maatschappelijk opgeklommen en kunnen nieuwkomers gerichte steun bieden.¹⁷ Dergelijke ‘ethnic neighborhoods’ bieden ook economische kansen voor aankomende en gevestigde migranten. Klassieke voorbeelden zijn Brick

14 Musterd, S. (2020). ‘Een ontspannen perspectief op residentiële segregatie.’ *Beleid en Maatschappij*, 4: 339-358.

15 Jennissen, R., G. Engbersen, M. Bokhorst en M. Bovens (2018). *De nieuwe verscheidenheid. Toenemende diversiteit naar herkomst in Nederland*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

16 Saunders, D. (2010), *Arrival City. How the Largest Migration in History is Reshaping Our World*.

17 Saunders, D. (2011), *De trek naar 't Stad. 2060 Antwerpen*. Antwerpen.

Lane ('Banglatown') in London, Kreuzberg ('Klein Istanbul') in Berlijn, la rue de Faubourg Saint Denis ('Quartier Indien') in Parijs, Little Italy in New York en de Zeedijk ('Chinatown') in Amsterdam.¹⁸

Segregatie in de wijk heeft niet alleen een ruimtelijke dimensie, het kan ook doorwerken in de mate van contact tussen groepen en in gevoelens van verbondenheid met anderen. Van **sociaal-culturele segregatie** is sprake als mensen met uiteenlopende sociale en/of culturele kenmerken onderling weinig contact hebben. Buurtbewoners trekken zich dan terug in de eigen groep en leven voor een belangrijk deel langs elkaar heen, gaan vooral met leden van dezelfde groep om, bezoeken dezelfde winkels, sportclubs, scholen, uitgaansgelegenheden, religieuze organisaties en nemen kennis van dezelfde media. In Nederland was bijvoorbeeld in de periode van de verzuiling (1880-1960) sprake van sociaal-culturele segregatie: de samenleving was opgedeeld in bevolkingsgroepen die zich op levensbeschouwelijke of sociaaleconomische basis afzonderden (katholieke zuil, protestantse christelijke zuil, socialistische zuil, et cetera). Hier zou nu de conclusie kunnen zijn dat opgaan in 'bubbels' van alle tijden is, maar er zijn belangrijke verschillen met de verzuilde samenleving van toen. Want binnen de zuilen was contact tussen de verschillende sociaaleconomische klassen vanzelfsprekend, waardoor sociaaleconomische klassen in ruimtelijke zin destijds minder gesegregeerd leefden. Er waren vaste plekken waar men elkaar ontmoette: bij de toonbank bij de winkel om de hoek, het werk, de sportclub of in de kerk. Sindsdien zijn sociale klassen echter zowel ruimtelijk als sociaal verder uit elkaar gegroeid;¹⁹ de invloed van sociale media lijkt dit in de hand te werken. De bubbels van toen waren dus breder van samenstelling, waardoor de levens van verschillende sociale klassen meer dan nu gelijk op liepen. Anno 2022 leven we zowel sociaaleconomisch als sociaal-cultureel gesegregeerder.²⁰

Met **mentale segregatie** wordt bedoeld dat mensen zich identificeren met een specifieke groep: men gaat vooral om met 'ons soort mensen' en niet snel met personen die verder van hen afstaan ('niet op ons lijken').²¹ Het is evident dat als je nooit mensen tegenkomt die verder van je af staan je identificatiemogelijkheden beperkt zijn. Als werelden gescheiden zijn en mensen op verschillende plekken wonen, werken, boodschappen doen en sporten, is identificatie met personen buiten de eigen kring niet mogelijk omdat die ontmoeting niet tot stand komt. Ruimtelijke segregatie kan mentale segregatie in de hand werken.²²

18 Aytar, V. en J. Rath (2012), *Selling Ethnic Neighborhoods. The Rise of Neighborhoods as Places of Leisure and Consumption*. London: Routledge.

19 Vuyk, K. (2017). *Oude en nieuwe ongelijkheid. Over het failliet van het verheffingsideaal*. Utrecht: Klement.

20 Blokland-Potters, T.V. (2006). *Het sociaal weefsel van de stad. Cohesie, netwerken en korte contacten*.

Opbouwwerkteksten 21. Den Haag: Dr. Gradus Hendriks Stichting. Oratie; Hoff, S., C. Vrooman, J. Iedema, J.

Boelhouwer, J. Kullberg (2021). *Vershil in Nederland 2014-2020. Zes sociale klassen en hun visies op samenleving en politiek*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

21 Ponds, R., Ham, M. van, Marlet, G. (2015). *Verschillen, ongelijkheid en segregatie*. Atlas voor Gemeenten.

22 Volker, B., I. Andriessen en H. Posthumus (2014). 'Gesloten werelden? Sociale contacten tussen lager- en hogeropgeleiden.' In: Bovens, M., P. Dekker en W. Tiemeijer (redactie), *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Sociaal en Cultureel Planbureau WRR Den Haag 2014, p. 217-234.

Hoe is het gesteld met ruimtelijke segregatie in Nederland?

Er is de afgelopen jaren veel kwantitatief onderzoek gedaan naar ruimtelijke segregatie. De algemene conclusie luidt dat de segregatieniveaus in Nederlandse steden relatief laag liggen – zeker vergeleken met steden in de Verenigde Staten. Daarbij ligt de segregatie in sociaaleconomisch opzicht, net als in ons omringende landen, hier lager dan de segregatie naar herkomst. Toch heeft de segregatie naar sociaaleconomische positie de neiging om te stijgen.²³ Mensen met weinig financiële middelen komen steeds meer bij elkaar te wonen, zo ook meer bemiddelde huishoudens. Deze stijging wordt mede veroorzaakt door de in de inleiding beschreven processen van residualisering, gentrificering en verdringing. De segregatie naar herkomst daarentegen, blijkt in Nederland te dalen. In de metropoolregio Amsterdam nam de mate van segregatie van inwoners met een Marokkaanse, een Turkse en Surinaamse achtergrond tussen 2006 en 2016 met respectievelijk 6, 4 en 7 procent af.²⁴ Recent onderzoek in de stad Utrecht brengt eenzelfde patroon aan het licht.²⁵

De afnemende segregatie naar herkomst gaat gepaard met een verbetering van de participatie van deze groepen in het onderwijs en op de arbeidsmarkt. Maar er valt nog veel te verbeteren. Mensen met een migratieachtergrond werken vaak onder hun niveau. Het CBS spreekt van een 'etnische sanctie'.²⁶ Niettemin, wanneer mensen met een migrantenachtergrond opklimmen op de maatschappelijke ladder, verhuizen ze regelmatig naar een betere buurt. Opvallend is dat de aanwezigheid van 'ons soort mensen' in deze wijken de maatschappelijke integratie van mensen met een migratieachtergrond ten goede lijkt te komen. Wanneer er al een migrantengemeenschap (herkomstgenoten met een baan) aanwezig is in de buurt van aankomst, hebben nieuwkomers meer kansen om te participeren op de arbeidsmarkt.²⁷ Deze uitkomst sluit aan bij de theorie van *arrival-cities* van Saunders (2010). Een andere mogelijke verklaring voor de geconstateerde daling van de segregatie naar herkomst ligt erin dat de verscheidenheid naar herkomst in Nederlandse steden de afgelopen decennia aanzienlijk is toegenomen.²⁸ De Nederlandse bevolking telde in 2017 maar liefst 223 herkomstlanden, terwijl in de vorige eeuw migranten vooral uit onze buurlanden, onze voormalige koloniën en uit Marokko en Turkije kwamen. In de periode 2008-2018 komen deze klassieke herkomstlanden echter niet meer voor in de top 15 van nettomigratielanden. Het gevolg is dat je door deze gegroeide verscheidenheid steeds minder bewonersgroepen in onze wijken en buurten vindt die getalsmatig domineren.²⁹

23 Tammaru, T., Marcinczak, S., Ham, M. van & Musterd, S. (red.) (2016). *Socio-economic segregation in European capital cities*. Londen/New York: Routledge.

24 Boterman, W.R., Musterd, S., & Manting, D. (2020). Multiple dimensions of (spatial) fragmentation in the metropolitan area of Amsterdam. *Urban Geography*. doi: 10.1080/02723638.2020.1724439.

25 Wonderen, R. van. et al (2022; te verschijnen). Synthese onderzoek segregatie in de wijk. Utrecht: KIS.

26 Falcke, S., Chr. Meng en R. Nollen (2017), 'Tweedegeneratieallochtonen hebben vaak een mismatch tussen opleiding en baan', In: *ESB* 102, 4749: 213-215.

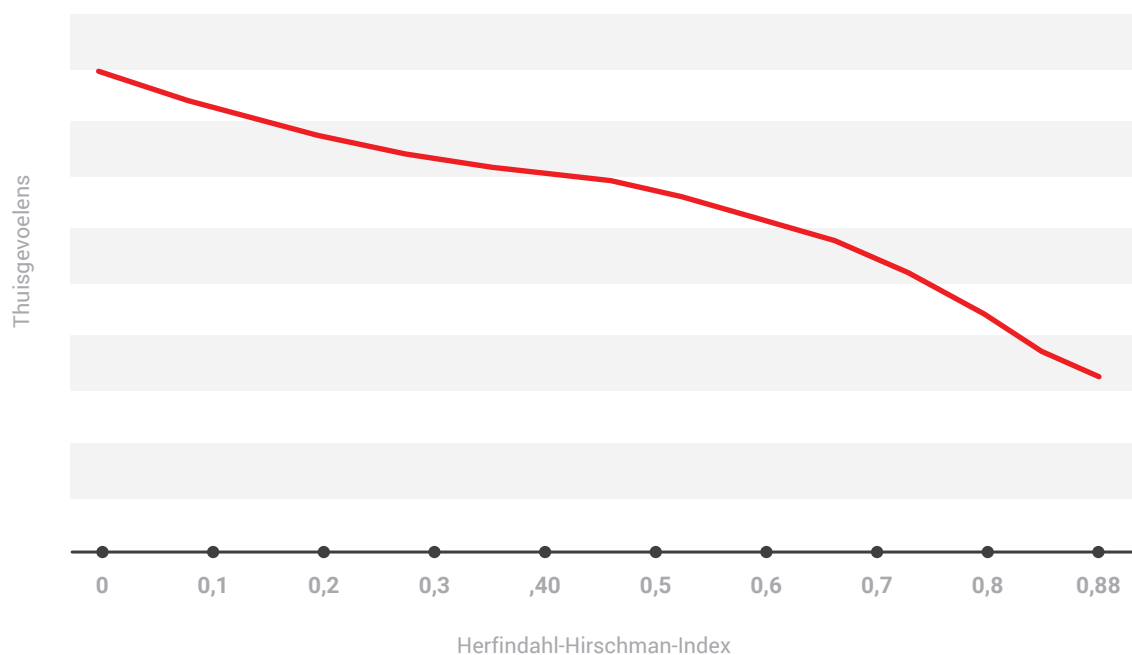
27 Pinkster, F. (2009). Neighborhood-based networks, social resources, and labor market participation in two Dutch neighborhoods, *Journal of Urban Affairs*, 31 (2): 213-231; Andersson, R., Musterd, S., & Galster, G. (2019). Port-of-Entry neighbourhood and its effects on the economic success of refugees in Sweden. *International Migration Review*, 53 (3): 671-705.

28 Jennissen, R., G. Engbersen, M. Bokhorst en M. Bovens (2018). *De nieuwe verscheidenheid. Toenemende diversiteit naar herkomst in Nederland*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

29 Engbersen, G., M. Bovens, M. Bokhorst en R. Jennissen (2020). *Samenleven in verscheidenheid. Beleid voor de migratiesamenleving*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Opvallend is dat de WRR (2018) vaststelt dat naarmate de culturele diversiteit in buurten groter is, dat wil zeggen de verscheidenheid naar herkomst groter, bewoners de buurtcohesie als zwakker ervaren en zich minder thuis voelen (zie figuur 1). De Amerikaanse socioloog Robert Putnam heeft dit wel het 'turtle effect' genoemd. Gevestigde buurtbewoners zeggen dan door de komst van nieuwe groepen zich niet meer in de eigen wijk te herkennen en kruipen in de schulp van het eigen kringetje.³⁰ Ook onveiligheidsgevoelens nemen toe naarmate de diversiteit in de buurt groter is. De socioloog Sztompka maakt in dit verband onderscheid tussen 'trust', 'distrust' en 'mistrust'. Trust (vertrouwen) en distrust (wantrouwen) spreken voor zich.³¹ Mistrust beschrijft het probleem dat bewoners hun nieuwe burens niet goed kunnen plaatsen. Want wat kunnen ze van hen verwachten? De afwezigheid van verwachtingen ten aanzien van de ander, de anonimiteit van relaties geeft bewoners het gevoel geen grip meer te hebben op de veiligheid.

Figuur 1: De relatie tussen verscheidenheid naar herkomst en mate van thuis voelen in de buurt

Bron: WRR (2018)

Resumerend: de toegenomen verscheidenheid in bepaalde stadswijken zorgt voor een daling van de ruimtelijke segregatie naar herkomst, maar werkt tegelijkertijd vormen van sociaal-culturele en mentale segregatie in de hand (terugtrekgedrag in eigen kring). Overigens is de toegenomen culturele verscheidenheid zeker niet de enige verklaring voor onveiligheidsgevoelens, ook andere variabelen spelen een rol, zoals woonduur en de mate van contact.³² Wonen bewoners langer in een wijk en hebben ze onderlinge contacten dan nemen onveiligheidsgevoelens af. Ook hebben bewoners over het algemeen minder last van onveiligheidsgevoelens als ze het in sociaaleconomisch opzicht beter hebben.

30 Putnam, R. (2007), 'E pluribus unum: Diversity and Community in the Twinty-first Century. The 2006 Johan Skyttte Prize Lecture.' In: *Scandinavian Political Studies*, 30, 137-174.

31 Sztompka, P. (1999), *Trust. A sociological theory*, New York: Cambridge University Press.

32 Glas, I. (2021). *Fear of Crime and Neighbourhood Cohesion in Context: On the role of place, time and ethnic diversity*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.

Oorzaken van ruimtelijke segregatie

Aan ruimtelijke segregatie liggen verschillende oorzaken ten grondslag. In de eerste plaats zijn *institutionele factoren* van invloed, waarbij – naast kenmerken van de arbeidsmarkt en de economische structuur – vooral het type verzorgingsstaat belangrijk is. De Nederlandse verzorgingsstaat is geschoeid op sociaaldemocratische leest, al is de afgelopen decennia een verschuiving gaande richting het neoliberale model. Toch is hier meer dan in Angelsaksische landen nog steeds sprake van vangnetten om de effecten van crises te dempen.³³ Ook het langlopende wijkenbeleid en de van oudsher sterke sociale huursector zijn institutionele factoren die hebben bijgedragen aan het begrenzen van economische en sociale verschillen. Want verschillende studies hebben aangetoond dat sociale ongelijkheid, met enige vertraging, resulteert in ruimtelijke ongelijkheid.³⁴

De tweede belangrijke oorzaak heeft te maken met *selectieve migratie* en met individuele keuzes van huishoudens. Selectieve migratie houdt in dat de in- en uitstroom van mensen in een wijk bepaald wordt door hun financiële mogelijkheden en voorkeuren. Dit betekent kortweg dat groepen met specifieke sociale of culturele achtergronden selectief verhuizen naar bepaalde wijken. De keuzevrijheid op de woningmarkt is ongelijk verdeeld. Kapitaalkrachtigen kunnen hun ideale woonomgeving gemakkelijk realiseren, middeninkomens tot op zekere hoogte, maar het armste deel heeft die keuzevrijheid niet. Zij zijn aangewezen op de goedkoopste woningen, veelal sociale huurwoningen in wijken gedomineerd door corporatiebezit. Voorts zien we dat door processen van extramuralisering en de-institutionalisering veel (oudere) kwetsbaren met gezondheidsproblemen en allerlei beperkingen (arbeidsongeschikten, personen met een GGZ-achtergrond, ex-daklozen, et cetera) ook in corporatiewijken terecht komen.³⁵ Ook deze groepen hebben weinig te kiezen. Het gevolg is dat veel kwetsbare huishoudens bij elkaar wonen, waarbij sociaaleconomische segregatie hand in hand gaat met grote gezondheidsverschillen. De verschillen

33 Hemerijck, A. (2013). *Changing welfare states*. Oxford (VK): Oxford University Press.

34 Marcinczak, S., Musterd, S., Ham, M. van, & Tammaru, T. (2016). Inequality and rising levels of socio-economic segregation: lessons from a pan-European comparative study. In: T. Tammaru, S. Marcinczak, M. van Ham & S. Musterd (red.), *Socio-economic segregation in European capital cities*. Londen/New York: Routledge, 358-382;

Bischoff, K., & Reardon, S.F. (2014). Residential segregation by Income. In: J. Logan (red.), *Diversity and Disparities: America enters a new century*. New York: The Russell Sage Foundation, 208-233.

35 Leidelmeijer, K., J. Frissen & J. van Iersel (2020). *Veerkracht in het corporatiebezit; de update: een jaar later, twee jaar verder...* Amsterdam: In.Fact.Research.

zitten zowel in de beoordeelde eigen gezondheid door mensen zelf als in levensverwachting en het aantal jaren dat men in goede gezondheid leeft. De actuele zorgen over ruimtelijke segregatie richten zich hoofdzakelijk op deze wijken. Deze wijken worden in verband gebracht met maatschappelijke desintegratie, falende inburgering, non-participatie in de samenleving en stagnerende of ontbrekende sociale mobiliteit.

Het ontbreken van keuzevrijheid zien we ook elders. We concentreren ons in dit essay op ruimtelijke segregatie, maar ook in het onderwijs en op de arbeidsmarkt zien we segregatie door het ontbreken van keuzemogelijkheden en vormen van discriminatie. In het nabije verleden is veel over 'zwarte' en 'witte' scholen geschreven en over de 'witte vlucht' van ouders naar andere scholen als ze vonden dat het aantal kinderen met een migratieachtergrond op de school van hun kinderen te hoog opliep. Tot op de dag van vandaag zijn er signalen dat de leerprestaties van leerlingen op scholen uit concentratiewijken achterblijven bij andere scholen. Oorzaken liggen in de thuissituatie van de leerlingen, de ingewikkelde leersituatie in de klas en de moeite om goede leerkrachten te vinden en vast te houden. Zie de recente televisie-documentaire *Klassen* van HUMAN (2020). Kwetsbare gezinnen hebben niets te kiezen en blijven aangewezen op scholen in concentratiewijken. Verschillende onderzoeken hebben discriminatie op de arbeidsmarkt blootgelegd.³⁶ Ook in het uitgaansleven zorgen uitsluiting en discriminatie voor segregatie. Zo schrijft Sinan Çankaya in *Mijn ontelbare identiteiten* (2020): *"Zigzaggend fietsen we naar een tent waar veel witte Amsterdammers zich etnisch segregeren zonder dat de politiek zich hierover opwindt."*

Maar segregatie heeft niet alleen negatieve effecten. Zo zien we dat groepen elkaar op terreinen van religie, sport, cultuur, buurtwerk en politiek-maatschappelijk engagement soms juist op vrijwillige basis opzoeken. Dat is opvallend omdat de algemene opinie luidt dat menging wenselijk is. Veldboer e.a. (2007: 15) constateerden dan ook dat Nederland in de greep is van een mengingsparadox: *"In de sportkleedkamer, tijdens de lunch op het werk, in de schoolbanken, bij de bakker, in het buurthuis, op de tweezitsbank, bijna overal is menging nodig, zo luidt de algemene opinie onder praktisch alle gezindten. Maar wat blijkt? Het moet vooral door en voor anderen gebeuren. [...] Groepsvorming op basis van etniciteit, inkomen of seksualiteit wordt massaal afgewezen, maar ondertussen kiest bijna iedereen zelf voor gelijkgestemden of gelijkgezindten om mee te sporten, te wonen, mee op te groeien en om relaties mee aan te gaan".*³⁷

Beeldvorming over segregatie

Ruimtelijke segregatie wordt in de media en de politiek soms met gettovorming in verband gebracht. Ruim dertig jaar geleden bracht oud-hoofdredacteur van de Volkskrant Pieter Broertjes de bundel *Getto's in Nederland* (1989) uit naar aanleiding van uitspraken van de Zweedse econoom Göran Therborn dat Nederland getto's van permanente werklozen, bijstandsmoeders en etnische minderheden zou produceren. En recent lanceerde Denemarken een anti-gettobeleid ('One Denmark without Parallel Societies; No Ghetto's in 2030').³⁸ Het getto-perspectief past echter niet in de context van Nederland. Een getto is een woonwijk

36 Zie bijvoorbeeld Andriessen, Iris e.a. (2017), *Op afkomst afgewezen. Onderzoek naar discriminatie op de Haagse arbeidsmarkt*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

37 Veldboer, L., J.W. Duyvendak en C. Bouw (red.) (2007), *De mixfactor. Integratie en segregatie in Nederland*. Boom Amsterdam.

38 Meere, Freek de, Niels Hermens, Eliane Smits van Waesberghe, Mathijs Eskes, en Kirsten Tinnemans (2019), *Kwetsbare wijken in België, Duitsland en Denemarken, wisselwerking tussen landelijk en lokaal beleid*, Verwey-Jonker Instituut, oktober 2019. Zie ook: Floor Bouma (2021), 'In Deense getto's is het stigma onontkoombaar.' In: *NRC Handelsblad*, 4 juni 2021.

die vrijwel uitsluitend het domein is van één etnische of culturele groep, denk aan de zwarte getto's in Amerikaanse steden of de Joodse getto's in Europese steden van voor de Tweede Wereldoorlog. Dit type wijken kent Nederland anno 2022 helemaal niet, want in onze superdiverse steden en wijken is geen sprake van een getalsmatige meerderheid of dominantie van één bevolkingsgroep.

Het *framen* van buurten in termen van getto's, gebeurt volgens Musterd vooral vanuit populistische politieke partijen. In dit frame zijn specifieke groepen bewoners van kwetsbare wijken zelf de veroorzaker van segregatie en de problemen die daarmee verbonden worden; veelal wordt hierbij gedoeld op bewoners met een migratieachtergrond. Deze negatieve beelden zorgen voor angst, conflict en vervreemding tussen groepen en leiden eerder tot segregatie (in sociaal-culturele en mentale zin) dan dat ze segregatie vermijden. Ook twee andere gangbare politiek-bestuurlijke visies op segregatie kennen volgens Musterd tekortkomingen. De eerste is de neoliberale visie waarbij het stimuleren van marktwerking op de woningmarkt centraal staat. Woningbezit wordt actief bevorderd en de sociale huursector is uitsluitend bestemd voor schrijnende gevallen. Alles draait om het honoreren van individuele woonwensen en individueel woongedrag, maar de *collectieve* uitkomst van dat gedrag – de opstapeling van problemen in specifieke wijken aan de 'onderkant van de woningmarkt' – wordt vervolgens ongewenst geacht. In de sociaaldemocratische visie op segregatie daarentegen, staat herverdeling en sociaalruimtelijke *engineering* centraal. De afgelopen decennia kreeg dit vorm door middel van mengingsbeleid, gericht op 'herstel van de sociale balans'. Musterd wijst erop dat dit beleid een keerzijde heeft, omdat het kan leiden tot verdringing, gentrificering en nieuwe vormen van homogenisering. Ook waarschuwt hij dat het aanwijzen van stedelijke gebieden met etiketten als actiegebieden, aandachtswijken of probleebuurtten, kan zorgen voor stigmatisering, reputatieverlies en *self-fulfilling prophecies* ('noem het een probleemwijk en het wordt een probleemwijk').

Consequenties van ruimtelijke segregatie

Wat zijn de consequenties van processen van ruimtelijke uitsortering? In de wetenschap woedt al decennialang een debat over zogeheten buurteffecten. Hiermee wordt bedoeld dat de buurt waar iemand woont een negatief dan wel positief effect heeft op diens maatschappelijke kansen – op het terrein van opleiding, werk, inkomen en gezondheid. Lange tijd is het bestaan van negatieve buurteffecten door wetenschappers gerelativeerd omdat er geen aantoonbaar bewijs werd gevonden.³⁹ De laatste jaren zijn er echter steeds meer signalen dat de buurt als pedagogische context er wel degelijk toe doet. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (2021) stelt op basis van een uitvoerige literatuurstudie, in combinatie met kwalitatief onderzoek in de Utrechtse wijk Kanaleneiland, vast dat kinderen en jongeren die opgroeien in een kwetsbare wijk een grotere kans hebben op een lager schoolniveau, op voortijdig schoolverlaten en normoverschrijdend gedrag.⁴⁰ De combinatie van persoonlijke kwetsbaarheid, economische achterstand en ontoereikende sociale controle in deze buurten maakt dat deze jongeren relatief makkelijk en vaak al op

39 Zie o.a. Bolt, G. en R. van Kempen (2008). *De mantra van de mix; hoe ideaal is een gemengde wijk?* Utrecht: Forum; Sanbonmatsu; et al. (2011). *Moving to Opportunity for Fair Housing Demonstration Program - Final Impacts Evaluation*. U.S. Department of Housing and Urban Development; Ham, M. van (2021) *De buurt. Best belangrijk*. Delft: TU Delft; Miltenburg, E. (2017). *A different place to different people. Conditional neighbourhood effects on residents' socio-economic status*. Amsterdam.

40 Kullberg, J., R. Mouktadibillah & J. de Vries (2021). *Opgroeien in een kwetsbare wijk. Over buurteffecten en ervaringen van jongens en jonge mannen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

jonge leeftijd geronseld worden door drugscriminelen.⁴¹ Het prijswinnend essay dat Hizir Cengiz voor de *Groene Amsterdammer* schreef over opgroeien in de Schilderswijk, beschrijft indringend dat de vrees dat jongeren in een parallelle samenleving opgroeien, niet ongegrond is.⁴² Hoe moet je een toekomst bouwen als 'blubber je bouwsel is?', schrijft hij.

“Zowel in Amerikaans als Europees onderzoek zijn buurteffecten inmiddels solide aangetoond. In Nederland zijn buurteffecten lange tijd onderschat mede door gekozen parameters in statistische modellen, maar het onderzoek is verrijkt. Onderzoek was vooral gericht op volwassenen, op arbeidsmarktkansen, op contacten tussen bewoners. Maar niet op jongeren, terwijl daar het effect het sterkst is. Jongeren zijn niet zo mobiel, hebben niet zo'n grote actieradius, hun netwerk ligt vooral in de buurt. Per saldo lijkt de buurt uiteindelijk toch een factor in schoolprestaties, arbeidsmarktkansen en delinquent gedrag.”

Jeanet Kullberg, onderzoeker bij het Sociaal en Cultureel Planbureau

Homogene buurten in een heterogene wijk

Benamingen als achterstandswijk en aandachtsbuurt vloeien voort uit het feit dat ze statistisch gezien achterblijven bij andere buurten. Musterd pleit om afscheid te nemen van beleid dat streeft naar gemiddelde buurten. Accepteer verschillen tussen buurten, maar wees wel waakzaam daar waar segregatie negatief uitpakt. Met verwijzing naar het werk van Schouten (1967) en Grünfeld (1970) geeft hij aan dat homogeniteit op lagere schaalniveaus idealiter aangevuld wordt met heterogeniteit op hogere schaalniveaus, zodat bewoners gebruik kunnen maken van voorzieningen en buurt-overstijgende sociale netwerken.⁴³ De vraag naar de ideale compositie van buurten en wijken laat zich echter niet in formules weergeven.⁴⁴ Het antwoord is steeds sterk afhankelijk van de lokale situatie. Met tien statements – die elkaar deels overlappen – vatten Van Grinsven en Zandstra ruim tien jaar geleden het denken over menging in Nederland samen.⁴⁵ Musterd sluit hier in zijn beschouwing in grote lijnen bij aan.

1. In Nederland is een bescheiden vorm van sociale menging al sinds jaar en dag uitgangspunt van beleid. Het probleem van concentratie van mensen in een kansarme positie is in Nederland dan ook relatief beperkt, als we dat bijvoorbeeld vergelijken met situaties in het buitenland.

41 Tops, P. & E. van der Torre (2014). *Wijkenaanpak en ondermijnende criminaliteit*. Den Haag: Boom Lemma; Tops, P. (2018). *Een ongetemde buurt. Achterstand, ondernemingszin en criminaliteit in een volksbuurt*. Amsterdam: Balans; Boutellier, H., M. Boelens & N. Hermens (2019). *Weerbare wijken tegen ondermijning*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut; Boutellier, H. & T. Peeters (2020). *Een wereld in wijken te winnen. Over de justitiële functie bij sociale achterstand*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

42 Cengiz, H. (2017), 'De wereld is een bak vol modder.' In: *De Groene Amsterdammer*, 29 maart 2017, nr. 13.

43 Schouten, N.C. (1967), *Het woonmilieu: sociologische overwegingen met betrekking tot de naaste woonomgeving van de woning*. Assen: van Gorcum; Grünfeld, F. (1970), *Habitat and Habitation: a pilot study*. Alphen aan den Rijn: Samsom.

44 Engbersen, R. en M. Uyterlinde (2017), *Bijsturen op de compositie van wijken*. Den Haag: Platform31.

45 Grinsven, A. van en A. Zandstra (2011), *Gestuurd mengen. Een zoektocht naar interessante en kansrijke experimenten*. Rotterdam: SEV / RIGO.

2. Eenzijdige wijken zijn slecht, tenminste als we spreken over kansarmoede. Gemengde wijken zijn – in de publieke opinie – niet per definitie goed.
3. Een gemengde bevolking is geen garantie voor meer sociale cohesie.
4. Dat is geen reden om dan maar niet te mengen. Concentratie van kansarmoede maken buurten minder aantrekkelijk. Mensen die dat maar enigszins kunnen, zullen vertrekken. Mensen die geen andere keuze hebben, blijven achter.
5. Een gevarieerde wijk is tot op zekere hoogte goed voor de leefbaarheid. Te grote verschillen kunnen echter weer tot botsingen of spanningen leiden.
6. Een variatie aan woningtypen (en bevolkingsgroepen) draagt positief bij aan de marktpositie van een buurt (vergeleken met eenzijdig kansarme buurten). Vandaar het streven naar milde vormen van gentrificatie.
7. Mengen van wijken is het vertrekpunt voor beleidsmakers in Nederland; veel mensen vinden dat ook prima. We zien ook een trend waarin bewoners zoeken naar wonen in de nabijheid van gelijkgestemden.
8. Bewoners ervaren een betrekkelijk klein gebied als hun relevante woonomgeving. Dat gebied is doorgaans veel kleiner dan de wijk, die er voor bewoners eigenlijk niet zoveel toe doet.
9. De wijk heb je nodig voor de winkels en de school. In de buurt is juist de bevolkingssamenstelling het belangrijkste.
10. De schaal is cruciaal: homogene blokken in heterogene wijken bieden de beste kansen.

3. Aanknopingspunten voor beleid en praktijk

Met welk beleidsrepertoire kan ruimtelijke segregatie worden tegengegaan en hoe kunnen negatieve effecten worden verminderd? Het beheersbaar maken en houden van segregatie vraagt niet alleen om ruimtelijke maatregelen, maar ook om sociale en economische interventies. In dit hoofdstuk zetten we de knoppen (groot, klein) op een rij waaraan gedraaid kan worden.

Bruggen slaan

Vrijwel alle beleidsinterventies die de afgelopen decennia zijn ontwikkeld om segregatie in wijken en buurten tegen te gaan, zowel fysieke als sociale interventies, zijn direct of indirect gestoeld op de contacthypothese van de psycholoog Gordon Allport uit de jaren vijftig van de vorige eeuw. Volgens Allport maakt bekend beminde: als de frequentie van interactie tussen personen toeneemt, worden vooroordelen verminderd.⁴⁶ In het verlengde hiervan veronderstellen beleidsmakers vaak dat van contact een verheffende werking kan uitgaan. De politicoloog Putnam (2000) legt dit uit met de begrippen *bonding* en *bridging*. Mensen die in een achterstandspositie verkeren, hebben vaak de beschikking over eenzijdige sociale netwerken. Doorgaans zijn ze omringd door mensen die op hen lijken, bijvoorbeeld door een gedeelde migratieachtergrond, sociaaleconomische positie of lidmaatschap van een kerk. Putnam spreekt in dit geval van *bonding*. Deze netwerken van lotgenoten helpen je om te overleven ('going through') en je staande te houden, maar ze stellen je meestal niet in staat om bruggen te slaan naar mensen in een betere sociaaleconomische positie (*bridging*), terwijl contacten buiten de eigen groep een belangrijk aangrijpingspunt vormen om jezelf als persoon te ontwikkelen.⁴⁷ Granovetter (1973) spreekt van 'de kracht van zwakke bindingen': deze contacten kunnen een brugfunctie vervullen naar nieuwe relaties en nieuwe informatie waartoe men eerder geen toegang had.⁴⁸ Juist overbruggende contacten kunnen zorgen voor een uitwisseling van sociaal en cultureel kapitaal, waardoor mensen nieuwe inzichten en vaardigheden opdoen.⁴⁹ Het bezit van sociaal kapitaal – ingebed zijn in sociale netwerken – én cultureel kapitaal wordt tegenwoordig als essentieel gezien om een goede maatschappelijke positie te bemachtigen.⁵⁰ Bekend maakt, kortom, niet alleen beminde, bekend kan ook wijzer maken en maatschappelijke kansen vergroten.⁵¹

46 Allport, G. (1954). *The nature of prejudice*. Addison-Wesley.

47 Putnam, R.D. (2000). *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.

48 Granovetter, M. (1973). 'The Strength of Weak Ties'. *American Journal of Sociology*, 78, 1360-1380.

49 Bourdieu, P. (1989). *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Amsterdam: Van Gennep.

50 Brink, G. van den (2020), *Ruw ontwaken uit de neoliberale droom en de eigenheid van het Europese continent*. Amsterdam: Prometheus.

51 Veldboer, L., R. Engbersen, J.W. Duyvendak & M. Uytterlinde (2008) *Helpt de middenklasse? Op zoek naar het middenklasse-effect in gemengde wijken*. Den Haag: NICIS Institute.

Cultureel kapitaal is de vorming die je als vanzelf meekrijgt door lid te zijn van een bepaalde klasse. Ook iemands opleidingsniveau is onderdeel van zijn of haar cultureel kapitaal. Het is de bovenliggende klasse die haar cultuur – gedragscodes, smaak, contactuele vaardigheden – weet op te leggen aan andere groepen. De heersende klasse bepaalt 'hoe het hoort' en wat passend gedrag is. In Nederland is die bovenliggende klasse lastig te benoemen, maar nog het beste te omschrijven als de cultuur van de hogere klasse en comfortabele middenklasse. Het gaat dan deels over een normenstelsel over hoe je te gedragen en te kleden (met twee woorden spreken, 'netjes') en deels over wat je een brede horizon zou kunnen noemen, kennis over uiteenlopende zaken waar je je voordeel mee kunt doen. Die brede horizon en dat normenstelsel is grotendeels impliciet. Pas op het moment dat je er niet over beschikt en normen overtreedt, word je je ervan bewust. Naarmate men meer beschikt over dit heersende cultureel kapitaal kan men zich beter handhaven binnen andere netwerken en zich maatschappelijk manifesteren.

Een blik over de schouder

Wie terugblijkt op de geschiedenis, ziet dat beleid gericht op het tegengaan van stedelijke problemen en het verbeteren van de leefbaarheid afwisselend de nadruk legt op fysieke en sociale interventies.⁵² Ten tijde van de stadsvernieuwing – het grootschalige beleid waarmee vanaf de jaren zestig de verkrottende en leeglopende binnensteden zijn opgeknapt – ontstond geleidelijk het besef dat naast 'stenen stapelen' ook inzet op 'sociaal beheer' nodig was, ook omdat hardnekkige achterstanden zich in wijken aan het ophopen waren. De groeiende aandacht voor de sociale dimensie van wijkverbetering mondde eind jaren tachtig uit in het beleidsprogramma Sociale vernieuwing (1989-1998).⁵³ Vervolgens kwam midden jaren negentig het grotestedenbeleid (GSB) op en kregen fysieke interventies weer de overhand.⁵⁴ Op deze sterke focus op fysieke interventies kwam in de tweede periode van het GSB (1999-2003) een correctie. Men sprak over het integreren van drie pijlers: de fysieke pijler, de sociale pijler, en de pijler werk en inkomen (ook wel economische pijler genoemd).⁵⁵ Niet alleen investeringen in huizen en voorzieningen waren noodzakelijk, maar ook in mensen (onderwijs, werk, participatie).

De Fortuyn-revolutie bracht het thema segregatie in de daaropvolgende kabinetten Balkenende meer prominent op de agenda, in het bijzonder door toenmalig minister Rita Verdonk in de kabinetten Balkenende II en III. Op haar verzoek schreef de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) het advies *Niet langer met de ruggen naar elkaar* (2005).⁵⁶ De RMO relativeerde de opinie dat groepen in Nederland volstrekt langs

52 Uyterlinde, M. & N. Gastkemper (2018). *Naar een wendbare wijkaanpak. Het waarom en hoe van lokaal gestuurde wijkvernieuwing*. Den Haag: Platform31.

53 Ministerie Binnenlandse zaken (1990), *Nota sociale vernieuwing: een opdracht en een handreiking*. Er kwam in 1994 een Tijdelijke Wet op de Sociale Vernieuwing die in 1998 afliep.

54 De eerste periode van het GSB omvatte de periode 1995-1998.

55 Hoenderkamp, J. (2008), *De sociale pijler. Ambities en praktijken van het grotestedenbeleid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

56 Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2005), *Niet langer met de ruggen naar elkaar. Een advies over verbinden*. Den Haag. RMO-advies 37.

elkaar heen leefden, maar wees wel op het afnemende aantal interetnische contacten. De RMO: *“Zo neemt het aantal interetnische contacten af, zijn achterstanden hardnekkig en verslechtert de beeldvorming tussen allochtonen en autochtonen. Dit roept de vraag op hoe de overheid kan bevorderen dat er meer verbindingen ontstaan tussen allochtonen en autochtonen.”* De RMO koos een infrastructurele invalshoek om – in de terminologie van toen – ‘verbindingen tussen allochtonen en autochtonen’ te bevorderen, door te pleiten voor vanzelfsprekende ontmoetingsplaatsen waarvan verschillende groepen gebruik kunnen maken. Denk aan bibliotheken, buurtcentra, buitenruimten, maar ook aan commerciële voorzieningen. Ook hier komt een fysiek en een sociaal instrumentarium bij elkaar, omdat professionals werkzaam binnen deze voorzieningen een rol kunnen vervullen bij het stimuleren van contact.

Minister Verdonk lanceerde, geïnspireerd door dit RMO-advies, de Stimuleringsregeling Ruimte voor Contact, gericht op het stimuleren van interetnische contacten in sferen van onderwijs, sport, cultuur en wijkinitiatieven. In dezelfde periode bepleitten WRR en de VROM-raad om meer aandacht te besteden aan ‘verheffing’ en ‘sociale stijging’.⁵⁷ Deze ambities kregen eind 2007 uitwerking in het ‘krachtwijkenbeleid’ van het programmaministerie voor Wonen, Wijken en Integratie (WWI) waar eerst Ella Vogelaar (2007-2008) en later Eberhard van der Laan (2008-2010) leiding aan hebben gegeven. Dit beleid had als doel om met een langdurige, integrale inzet op wonen, werken, leren en opgroeien, veiligheid en integratie veertig wijken in tien jaar om te vormen tot ‘prachtwijken’. De vroegtijdige beëindiging van dit beleid in 2012 zorgde echter voor een beleidsvacuüm. Economische crisis noodzaakte tot bezuinigingen en bij gemeenten eisten de decentralisaties in het sociaal domein veel beleidsaandacht op. Tegelijkertijd legden woningcorporaties zich, vanwege de herziening van de Woningwet (2015), toe op hun kerntaak: het huisvesten van kwetsbare bewoners.⁵⁸

De afgelopen jaren ging de zorg over het ruimtelijk en sociaal uiteengroeien van burgers steeds luider klinken, wat uiteindelijk resulteerde in de ‘Dicht de kloof’-retoriek van de grootstedelijke burgemeesters. In hun manifest wijzen ze op het belang van een lange adem, waarbij gepleit wordt om eerst en vooral te investeren in de kansen van bewoners. Daarbij wordt het Nationaal Programma Rotterdam-Zuid (NPRZ) gezien als richtinggevend voorbeeld. Dit programma zet in op duurzame verandering en heeft een reikwijdte van twintig jaar. Dergelijke herstelplannen vloeien voort uit de vaak geproblematiseerde discontinuïteit van het wijkenbeleid. Want de kwetsbare wijken betalen de prijs van het afbouwen van dit beleid. Maar er speelt meer. De verzorgingsstaat is versoberd, het woonbeleid is geliberaliseerd en stedelijke ontwikkeling is vooral marktgestuurd. Ook de sturingsmogelijkheden van woningcorporaties zijn door nationale en Europese wetgeving verminderd. Overheden beschikken daardoor niet meer over de rigoureuze sturingsinstrumenten waarmee in het verleden kon worden ingegrepen in de compositie van de bevolking van wijken. Denk aan de grootschalige sloop en nieuwbouw in de tijd van de stadsvernieuwing en de stedelijke vernieuwing of, nog verder terug, aan de tijd dat gemeenten op grond van de Woonruimtetwet woningen konden vorderen en (her)verdelen. Ook inkwartiering was zo’n instrument. Hiermee kon een tweepersoonshuishouden met een zeskamerwoning een inwonend gezin toegewezen krijgen.⁵⁹ Anno 2022 lijken zulke vormen van

57 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2006). *De verzorgingsstaat heroverwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. Amsterdam: Amsterdam University Press. VROM-raad (2006). *Stad en Stijging: sociale stijging als leidraad voor stedelijke vernieuwing*. Advies 054. Den Haag: VROM-raad.

58 Uyterlinde, M., H. Boutellier & F. de Meere (2022). *Perspectief bieden. Bouwstenen en afwegingskader voor de gebiedsgerichte aanpak van leefbaarheid en veiligheid*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

59 Engbersen, R. en M. Uyterlinde (2017), *Bijsturen op de compositie van wijken*. Den Haag Platform31.

verstreckende overheidssturing ondenkbaar. Mogelijk dat de wooncrisis en de vluchtelingenstromen uit Oekraïne tot meer verstreckende overheidssturing gaan zorgen. Verschillende tekenen wijzen daarop.

De belangrijkste fysieke instrumenten

Fysiek beleid is sinds de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog veelvuldig ingezet om te sturen op de compositie van wijken. In de loop der tijd is een beweging zichtbaar van kaalslag en reconstructie (de naoorlogse wederopbouw en stadssanering) naar stadsvernieuwing (vanaf eind jaren zestig) en de herstructurering van naoorlogse wijken (vanaf midden jaren negentig). Vanaf 2012, kwam dit beleid, mede door de economische crisis die volgde op de kredietcrisis in 2008, echter grotendeels tot stilstand.

GEMENGDE WIJKEN REALISEREN

Met het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing (ISV), dat voortkwam uit het grotestedenbeleid, kreeg het mengingsbeleid een duw in de rug. Woningcorporaties en gemeenten investeerden op grote schaal in fysieke herstructurering: sociale huurwoningen werden gesloopt en vervangen door een mix van sociale huur, middeldure huur en betaalbare koopwoningen. Het beleid was vooral gericht op de naoorlogse uitbreidingswijken van Nederland, gebouwd tussen 1945 en 1970. Doelstelling van het mengingsbeleid was om de toenemende inkomenssegregatie en afnemende leefbaarheid tegen te gaan door gemengde woonmilieus te creëren en middenklassegroepen aan te trekken en 'sociale stijgers' in de buurt vast te houden. Er werd wel gesproken over de 'de grote verbouwing'.⁶⁰

Hoewel herstructurering een krachtiger economisch draagvlak voor wijkvoorzieningen oplevert, de reputatie van een wijk ten goede komt en positieve effecten kan hebben op de leefbaarheid (problemen worden immers verdund), zijn vanuit de wetenschap regelmatig vraagtekens geplaatst bij de sociale effecten van het fysiek gedreven mengingsbeleid.⁶¹ Differentiatie leidt namelijk niet vanzelfsprekend tot meer contact en integratie, het kan ook zorgen voor bestendinging van bestaande wij-zij-opvattingen en

60 Tellinga, Jacqueline (2004), *De Grote Verbouwing. Verandering van naoorlogse woonwijken*. Uitgeverij 010, Rotterdam.

61 Zie o.a. Bolt, G. & van Kempen, R. (2008). *De mantra van de mix. Hoe ideaal is een gemengde wijk?* Utrecht: Forum; Ham, M. van (2012). *De Buurt. Best Belangrijk*. Delft: TU Delft.

vreedzame co-existentie.⁶² Andere onderzoekers wezen er daarentegen op dat een eenzijdige buurt de sociale netwerken van etnische minderheden beïnvloedt, omdat de kans dat zij overbruggende contacten kunnen opbouwen beduidend kleiner is dan in een gemengde wijk.⁶³ Een gebrek aan dergelijke contacten – al dan niet vluchtig van aard en al dan niet in de buurt – kan weerslag hebben op de verwerving van belangrijke vaardigheden voor op straat, op school en op de werkvloer, zoals taalbeheersing en het zich eigen maken van geaccepteerde omgangscodes (cultureel kapitaal).⁶⁴

Met het aflopen van het GSB/ISV-beleid in 2014 en de inperking van het takenpakket van woningcorporaties door de herziening van de Woningwet in 2015, is dit soort drastische fysieke ingrepen in de compositie van wijken vandaag nauwelijks meer voorstelbaar. Sloop en nieuwbouw wordt door corporaties nog steeds toegepast, maar kleinschaliger dan voorheen en niet altijd meer met het doel van de gemengde wijk. Veelal gaat het om complexgewijze vervanging of renovatie van woningen aan het eind van hun levensloop of in slechte staat. Het doel is dan ook verbetering en ook verduurzaming van de woningvoorraad voor de sociale huurders, met het streven om zoveel mogelijk bewoners te laten terugkeren.⁶⁵ Het realiseren van menging krijgt vooral vorm in kleinere projecten, op buurt, straat- of complexniveau. Met verwijzing naar het werk van Schouten (1967) en Grünfeld (1970) concludeert Musterd (2020) dat homogene buurten in heterogene wijken tegemoet komt aan de wens om onder 'ons soort mensen' te wonen. Van Grinsven en Zandstra (2011) wezen al op de opkomst van enclaves, kleinschalige projecten met een duidelijk profiel of projecten die tegemoet komen aan een speciale woonwens. Mensen willen graag onder gelijkgestemden wonen, maar dat betekent niet per definitie dat dit een eenzijdig homogeen samengestelde wijk moet zijn. Afgesloten woondomeinen, etnische woon-zorgcomplexen en 'knarrehoven' zijn voorbeelden van enclave-structuren. Homogene enclaves lijken te gedijen in superdiverse buurten. Bekende Rotterdamse voorbeelden zijn het Wallisblok in Spangen en Le Medi en Biz Botuluyuz in Bospolder Tussendijken.⁶⁶

VERKOPEN VAN SOCIALE HUURWONINGEN

De verkoop van sociale huurwoningen – een instrument dat ook al ten tijde van het grotestedenbeleid werd toegepast – is het afgelopen decennium door corporaties mede ingezet om de verhuurdersheffing te kunnen betalen. Een ander argument om woningen uit te ponden, is dat eigenaarschap zou zorgen voor meer binding en betrokkenheid van bewoners bij hun woonomgeving. Onderzoekers zijn sceptisch over de effecten ervan. Naast het feit dat een deel van deze woningeigenaren (vaak voormalige huurders) niet over de financiële ruimte beschikt om hun woning te onderhouden, komen deze woningen deels in handen van commerciële verhuurders. Bovendien gaat het ten koste van de sturingsmogelijkheden van overheden en woningcorporaties. Om greep terug te winnen, verwerft de gemeente Rotterdam in het kader van het Nationaal Programma Rotterdam-Zuid de afgelopen jaren met rijksgeld Regio Deal-middelen van het Rijk woningen op Zuid ten behoeve van sloop en nieuwbouw.

62 Kleinmans, R., L. Veldboer & J.W. Duyvendak (2000). *Integratie door differentiatie? Een onderzoek naar de sociale effecten van gemengd bouwen*. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.

63 Dagevos, J. en M. Gijsberts (2005). 'De opkomst van een allochtone middenklasse'. In: Sociaal en Cultureel Planbureau, *Hier en daar opklaringen*. Nieuwjaarsuitgave 2005. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

64 Laan Bouma-Doff, W. van der (2005), *De buurt als belemmering? De samenhang tussen etnische concentratie en integratie*. Rotterdam: ISEO.

65 Velden, J. van der, M. Uyterlinde & I. Bronsvort (2018). *Sturen op gemengde wijken. Verkennend onderzoek in zes steden*. Den Haag: Platform31.

66 Boonstra, E. (2008), *Evaluatierapport Wallisblok Experiment*. Rotterdam: SEV.

STUREN OP TOEWIJZING (LEEFSTIJL, SCREENING, BALLOTAGE)

Daarnaast zijn er instrumenten om te sturen op de toewijzing van woningen aan sociale huurders. Sinds 2006 verschaft de 'Rotterdamwet' – officieel de Wet bijzondere maatregelen grootstedelijke problematiek (Wbmgp) – gemeenten (met toestemming van het Rijk) de mogelijkheid om de instroom van 'zwakke' huurders te beperken in complexen, straten of buurten waar sprake is van een opeenstapeling van sociaaleconomische problemen, overlast en criminaliteit. In aangewezen gebieden moeten instromers beschikken over 'inkomen uit werk' om in aanmerking te komen voor een huisvestingsvergunning (artikel 8). In 2017 is de wet uitgebreid, waardoor gemeenten ervoor kunnen kiezen om specifieke woningzoekenden (bijvoorbeeld onderwijzers) voorrang te geven op basis van de samenstelling van het huishouden, leeftijd en opleidingsniveau (artikel 9) en om ex-criminelen, notoire overlastveroorzakers en mensen met extremistisch gedrag te weren ter beperking van ongewenst en overlastgevend gedrag (artikel 10). Instrumenten om 'maatschappelijk noodzakelijke beroepsgroepen' via woningtoewijzing te binden aan de stad zijn overigens niet nieuw.⁶⁷ De Rotterdamwet is omstreden; uit een evaluatie van de Universiteit van Amsterdam blijkt de wet wel effectief om het percentage werkenden in de aangewezen gebieden te vergroten, maar is er geen aantoonbaar effect op de veiligheid en leefbaarheid in de aangewezen buurten.⁶⁸ Het uitblijven van positieve effecten zou erop duiden dat de aannames van de wet onjuist zijn: er is geen bewijs dat bewoners met een uitkering de leefbaarheid verslechteren en evenmin dat bewoners uit de maatschappelijke sectoren een positieve invloed uitoefenen.⁶⁹

Naast formele sturingsinstrumenten zoals de Rotterdamwet, zochten gemeenten en woningcorporaties de afgelopen jaren naar meer informele en subtiele vormen van screening en begeleiding om te sturen op de compositie van wijken, om problemen op microniveau te voorkomen.⁷⁰ Het afgelopen decennium waren er al experimenten met woonruimtebemiddeling op basis van leefstijl: huurders vulden een vragenlijst in om te bepalen tot welke woonstijlgroep ze behoren en op basis daarvan werden ze geplaatst. Hoewel de Woningwet als gevolg van de herziening in 2015 de afgelopen jaren minder ruimte liet voor maatwerk, zetten sommige woningcorporaties in op 'woonruimtebemiddeling': corporatiemedewerkers voeren welkomsgesprekken met nieuwe huurders en wanneer ze tijdens zo'n gesprek vermoeden dat een huurder beter past in een andere buurt, adviseren ze de huurder. Het belangrijkste motief is het voorkomen van overlast en, zoals omschreven in de Woningwet, het waarborgen van het woongenot van huurders.⁷¹ In de vrije sector en particuliere verhuursector zijn directe en vaak ook selectieve vormen van toewijzing daarentegen veel gebruikelijker. Onderzoek maakt duidelijk dat dit regelmatig gepaard gaat met vormen van discriminatie.⁷²

67 Veldboer, L., R. Engbersen, J.W. Duyvendak & M. Uyterlinde (2008) *Helpt de middenklasse? Op zoek naar het middenklasse-effect in gemengde wijken*. Den Haag: NICIS Institute.

68 Hochstenbach, C., J. Uitermark & W. van Gent (2015). *Evaluatie effecten Wet bijzondere maatregelen grootstedelijke problematiek ("Rotterdamwet") in Rotterdam*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam AISSR.

69 Ouwehand, A. & W. Doff (2021). *Twintig jaar Rotterdamwet heeft leefbaarheid niet vergroot*. *Sociale Vraagstukken*.

70 Engbersen, R. en M. Uyterlinde (2017). *Bijsturen op de compositie van wijken*. Den Haag: Platform31.

71 Velden, J. van der, M. Uyterlinde & I. Bronsvort (2018). *Sturen op gemengde wijken. Verkennend onderzoek in zes steden*. Den Haag: Platform31.

72 Bon, S. van, J. Bonneur, B. Fiere en A. Hoogenbosch (2021). *Aanpak discriminatie bij woningverhuur. Verkenning van acties naar aanleiding van praktijktesten en mystery calls*. Art.1 & Radar (in opdracht van het ministerie van BZK).

“Ik ben bezorgder geworden over de stuurbaarheid van menging. Sinds ik onderzoek deed voor mijn proefschrift [periode 2008-2010] is er veel veranderd. Het was de pioniersfase van gentrification. Gemengd bouwen en gentrification leken toen een goed idee. Je zag positieve effecten wanneer fysieke ingrepen kleinschalig en goed gedoseerd werden. Maar gentrification is doorgerold van een klein bergstroompje naar een onstopbare rivier. Daarvan zien we nu de negatieve effecten. Als je het kunt sturen, is het een mooi instrument voor samenleven, meer gelijke kansen en verbetering van het voorzieningenniveau. Maar door veranderd beleid hebben we de controleerbaarheid over menging verloren. Er moet heel wat gebeuren om sturing terug te krijgen.”

Lex Veldboer, Lector Stedelijk Sociaal Werk Hogeschool van Amsterdam

RESUMEREND

Er bestaat nog steeds consensus over het uitgangspunt dat een meer gedifferentieerde wijk de voorkeur verdient boven een wijk waar alleen maar kwetsbare groepen wonen. Aedes, de vereniging van woningcorporaties, omhelst in haar Actieagenda 2022 het ideaal van de gemengde wijk. *“Draagkrachtige buurten, waar ook in Nederland, beginnen bij een goede mix van bewoners en woningen. Evenwichtige spreiding van specifieke groepen voorkomt eenzijdig samengestelde buurten. Gemeenten, marktpartijen en woningcorporaties zorgen daarom voor gemengde bouw- en herstructureringsprogramma’s en gerichte toewijzing van bewoners.”* Uit de beschikbare onderzoeken kan geconcludeerd worden dat het streven naar menging en differentiatie effectief is om processen van segregatie tegen te gaan, dat het leidt tot een sterker economisch draagvlak voor een wijk, dat het in positieve zin bijdraagt aan de leefbaarheid en de reputatie van een wijk, en wellicht ook leidt tot meer contacten tussen sociale klassen. Dat laatste aspect is niet onomstreden voor alle situaties, evenals de veronderstelde positieve effecten daarvan.

‘Ik zie dat overheidssturing weer toeneemt in de huisvesting. Het Rijk en de gemeenten willen meer regie om het woningtekort op te lossen. De verlaging van de verhuurdersheffing wordt gekoppeld aan prestatieafspraken. Maar ik zie veel minder regie vanuit het ministerie van BZK wat betreft de wijkaanpak. De wijkaanpak in Nieuw West in Amsterdam komt traag van de grond. Elke woningcorporatie geeft haar eigen invulling aan het streven naar gemengde wijken. Hier is gebrek aan overheidsparticipatie. Ten tijde van het grotestedenbeleid had er al lang een plan gelegen. Er is geen visie vanuit het Rijk, daar mag wel een tandje bij.’

Anne-Jo Visser, Directeur Amsterdamse Federatie van Woningcorporaties (AFWC)

Overzien we het beschikbare fysieke instrumentarium, dan stellen we vast dat er nog steeds knoppen zijn waaraan gedraaid kan worden. Instrumenten gericht op systemen van woningtoewijzing – denk aan leefstijl, screening en ballotage – zijn mogelijk verder te professionaliseren. Intelligente systemen van toewijzing kunnen helpen te voorkomen dat teveel kwetsbare groepen in een portiek of complex bij elkaar komen wonen. Hoeveel massa geef je per wijk, buurt, huizenblok aan de verschillende groepen? Hiervoor zijn geen formules te geven. Dat is sterk afhankelijk van de lokale context. Het is het vooral van belang te letten op de sociaaleconomische status van bewoners, maar ook andere sociale ingrediënten kunnen van belang zijn, zoals leeftijdsopbouw. Moeten we juist bouwen voor jeugdige starters of eerder specifieke woningen voor oudere bewonersgroepen?

Overheden lijken terug te komen van het geliberaliseerde woonbeleid. De Rijksoverheid voorop. Minister van volkshuisvesting Hugo de Jonge schreef in zijn Valentijnsdagbrief van 14 februari 'dat we de rol van de overheid te klein hebben gemaakt'.⁷³ Sturingsmogelijkheden in bestaande wijken zijn beperkt, maar op nieuwbouwlocaties zijn er mogelijkheden. Daarnaast zien we gemeenten, bijvoorbeeld Amsterdam en Den Haag, harde afspraken maken met projectontwikkelaars en corporaties over quota's (sociale huur, middeldure huur en middeldure koop). Ook het programma 'Een thuis voor iedereen' van minister De Jonge, dat erop inzet dat iedere gemeente in Nederland tenminste 30% van de woningen in het sociale huursegment aanbiedt, kan worden gezien als een nieuwe poging tot overheidssturing.⁷⁴

De belangrijkste sociale interventies

Kwalitatief onderzoek maakt duidelijk dat sociale interventies in gemengde wijken kunnen helpen om bruggen tussen bewoners te slaan. Naarmate ontmoetingen tussen middengroepen en oorspronkelijke bewoners minder vrijblijvend, meer georganiseerd en regelmatig plaatsvinden, stijgt de kans op een verheffingseffect bij de oorspronkelijke bewoners.⁷⁵ Om sociaal-culturele en mentale segregatie tegen te gaan moeten mensen met elkaar in contact kunnen komen. Alle interventies die gericht zijn op het organiseren, vormgeven of uitlokken van contacten zijn schatplichtig aan de contacthypothese van Allport (1954). Zijn centrale boodschap: contact kan de sociale afstand tussen personen verkleinen. In zijn werk heeft hij tal van condities geformuleerd die de kans op een positief contact vergroten, zoals de lengte en de voorspelbaarheid van het contact, maar ook aspecten als een gezamenlijk doel en de noodzaak tot samenwerken.

PUBLIEKE FAMILIARITEIT EN VANZELFSPREKENDE ONTMOETINGSPLAATSEN

Veel sociale interventies die de afgelopen vijftien jaar in Nederland zijn geïnitieerd zijn geïnspireerd op het RMO-advies *Niet langer met de ruggen naar elkaar* (2005). Het advies spreekt over 'vanzelfsprekende ontmoetingsplaatsen' – zowel binnen- als buitenruimten – denk hierbij aan multifunctionele accommodaties, buurttuinen, kerkgebouwen, kringloopwinkels met een buurtfunctie, schoolpleinen en horecavoorzieningen. Hierbij introduceerde de sociologe Talja Blokland-Potters het begrip 'publieke familiariteit' – een vorm van contact tussen anoniem en intiem in. Zij wijst erop dat opbouwwerk en samenlevingsopbouw doorgaans gericht zijn op duurzame sociale relaties, terwijl beter ingezet kan worden op vluchtige alledaagse korte contacten.⁷⁶ Uitgangspunt van haar betoog is dat mensen elkaar veel minder dan vroeger op vaste plekken tegenkomen, zoals aan de toonbank van de winkel om de hoek, in het badhuis, of op de werf waar men werkt. Levens lopen vandaag de dag minder gelijk op. Het effect is dat stadsbewoners elkaar niet goed 'kennen' en elkaar daardoor minder goed kunnen inschatten, vertrouwen en begrijpen. Door vanzelfsprekende ontmoetingsplaatsen te creëren, kan publieke familiariteit worden opgebouwd, zodat sociaal-culturele en mentale segregatie voorkomen of doorbroken kan worden. Geïnspireerd door het RMO-advies startten veel gemeenten initiatieven om vanzelfsprekende ontmoetingsplaatsen te realiseren, bijvoorbeeld in Rotterdam,

73 Algemene beleidsbrief portefeuille Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, 14 februari 2022, minister voor Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening.

74 <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2022/05/11/betere-landelijke-spreiding-streven-naar-30-sociale-huur-per-gemeente>

75 Veldboer, L., R. Engbersen, J.W. Duyvendak & M. Uytendal (2008) *Helpt de middenklasse? Op zoek naar het middenklasse-effect in gemengde wijken*. Den Haag: NICIS Institute.

76 Blokland-Potters, T.V. (2006). *Het sociaal weefsel van de stad. Cohesie, netwerken en korte contacten*. Opbouwwerkteksten 21. Den Haag: Dr. Gradus Hendriks Stichting. Oratie.

Breda en Tilburg.⁷⁷ In de publicatie *Ruimte voor contact* (2009) zijn verschillende contactleggingsprojecten bij elkaar gebracht uit sferen van sport, cultuur, onderwijs en wijkwerk.⁷⁸ Veel projecten waren gericht op het aantrekkelijk maken van buitenruimten om contacten tussen groepen met uiteenlopende sociale kenmerken, denk ook aan ouderen of mensen met een beperking, te stimuleren.⁷⁹

De afgelopen jaren onderstreepten verschillende adviesraden het belang van een passende sociale infrastructuur voor ontmoeting en sociale mobiliteit. Recent publiceerde de Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (RVS) de studie *Ruimte maken voor ontmoeting* (2021), terwijl de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) in haar beleidsadvies *Samenleven in verscheidenheid* (2020) het grote belang benadrukt had van een publieke sociale infrastructuur die mensen de kans geeft elkaar te ontmoeten en vooruit te komen. Ook internationaal is gewezen op het belang van een sterke sociale infrastructuur. Klinenberg laat in de publicatie *Palaces for the people. How to build a more equal & united society* (2018) aan de hand van omvangrijk empirisch materiaal zien dat de hoeveelheid gevarieerde en toegankelijke voorzieningen bepalend is voor het onderling contact tussen mensen, en voor de kwaliteit van leven, onderlinge zorg, bewustwording, acceptatie, vertrouwen en veerkracht van een gebied.⁸⁰ Een van zijn voorbeelden betreft een bibliotheekfiliaal in Brooklyn, toevluchtsoord voor tal van groepen, oudere buurtbewoners, jonge gezinnen en kinderen. Maar ook andere publieke voorzieningen, zoals parken, pleinen, zwembaden, schoolcampussen, markten en winkels, kunnen een dergelijke functie vervullen. Naast het ontwerp en de inrichting, kan ook een slimme en uitnodigende programmering van activiteiten de ontmoetingsfunctie versterken.

‘Voor het Kenniscentrum Ongelijkheid van de gemeente Amsterdam gaan we met de Vrije Universiteit onderzoek doen naar belangrijke voorzieningen voor ontplooiing in arme wijken. Het idee is dat het voorzieningenniveau daar is verschaald en dat dit ongunstig is. We gaan kijken welke voorzieningen voor welke groepen belangrijk zijn. Welke groepen worden niet goed bediend, waar liggen er gaten? We kijken vooral naar voorzieningen voor jongvolwassenen. We verwachten bijvoorbeeld dat bibliotheken en buurthuizen cruciale voorzieningen zijn om hen vooruit te helpen.

Deze voorzieningen spelen mogelijk ook een rol bij het samenleven in de buurt.

Het samenleven van groepen is volgens het Sociaal en Cultureel Planbureau al jarenlang probleem nummer 1 in Nederland. Dat gaat moeizaam. Wil je de kwaliteit van samenleven verbeteren, dan moet je meer doen dan vrijblijvend lichte ontmoetingen organiseren, dan moet je met een groter plan komen.’

Lex Veldboer, Lector Stedelijk Sociaal Werk Hogeschool van Amsterdam

77 Sociaal Platform Rotterdam, *Het levende plein. Een pleidooi voor het introduceren van een Rotterdamse pleinaanpak*. SPR 2008. Adviesnr. 06; Gemeente Breda en Tilburg, (2009), *Ruimte om vooruit te komen. De kracht van pleinen in buurten en wijken*. Tilburg en Breda. In samenwerking met de woningcorporaties Laurentius, Singelveste AlleeWonen, TBV, Tiwos en WonenBredburg.

78 Movisie (2009), *Ruimte voor contact. Zicht op duurzame interetnische contacten*. Utrecht.

79 Zie bijvoorbeeld Engbersen, R. en K. Voogd (2005), *Kom naar buiten! Thuis op straat is er ook*. Rotterdam: Uitgeverij De Knappe Man; Engbersen, R. e.a., *Nieuwe perspectieven voor publieke ruimten. Eindpublicatie publieke ruimte programma (2010-2012)*. Rotterdam: SEV.

80 Klinenberg, E. (2018), *Palaces for the people. How to build a more equal & united society*. London: Bodley Head.

ONTMOETINGEN VIA VORMEN VAN SUBTIELE REGIE STIMULEREN

Het realiseren van gemengde wijken en vanzelfsprekende ontmoetingsplaatsen leidt echter nog niet automatisch tot contact, ontmoeting en overdracht van cultureel kapitaal. Actieve bemoeienis van een professional, sociale ondernemer of buurtbewoner is nodig om groepen die verder van elkaar afstaan met elkaar in contact te brengen. Op vanzelfsprekende ontmoetingsplaatsen komen contacten niet altijd spontaan als vanzelf tot stand, maar met strategieën van contactlegging en subtiele regie is het wel degelijk mogelijk om groep- en klassen-overstijgende contacten te leggen.⁸¹ Subtiele regie kan op uiteenlopende terreinen gestimuleerd worden. Denk aan terreinen van sport, cultuur, onderwijs, buurtleven, vergroenen en verduurzamen van buurten, wijkeconomie, religieuze leven et cetera. Deze contacten hoeven niet diep te gaan: ontmoeting en een begin van een gesprek kunnen aanleiding zijn voor simpele vormen van alledaagse attentie (zoals een oogje in het zeil houden, boodschappen naar boven tillen in een portiek of eten brengen naar een zieke buurvrouw)⁸², maar ook een startpunt vormen voor verdere individuele ontplooiing en ontwikkeling.

In het meerjarige Movisie-project *Wij in de wijk* zijn de afgelopen jaren tientallen initiatieven beschreven waarin mensen met elkaar verbinding zochten om iets te doen voor elkaar of voor de leefbaarheid van hun omgeving. In de eerste twee jaar stonden projecten centraal waarin geprobeerd werd om bruggen te slaan naar andere groepen.⁸³ *Bridging* in de termen van Putnam. In 2021 is de focus verlegd naar initiatieven waar mensen zich verbinden vanwege een gelijkentje of gedeelde ervaring. Dan gaat het, in termen van Putnam, om *bonding*. Want bonding heeft niet alleen negatieve kanten (waarbij groepsdruk een blokkade vormt voor maatschappelijke participatie en leden verhindert zich breder te oriënteren en hun vleugels uit te slaan). Bonding kan ook voor saamhorigheid en een thuisgevoel zorgen bij mensen die iets met elkaar gemeen hebben. Dit geldt bijvoorbeeld voor de Poolse vrouwen die bij Stichting POLKA aan het Haagse Regentesseplein in stadsdeel Segbroek een warme gastvrije plek vinden. Ze krijgen praktische hulp en ondersteuning bij het wegwijs raken in de Nederlandse samenleving. Iets waartoe overheidsinstanties en werkgevers maar gebrekkig in staat zijn. In de Utrechtse wijk Zuilen biedt Stichting Asha sinds jaar en dag een ontmoetingsplek voor bewoners met een Surinaams-Hindoestaanse achtergrond. Hier krijgen ze aandacht en een snel antwoord op hun vragen.

WERKEN AAN INCLUSIEVE WIJKEN

Tot slot, de heersende publieke opinie hamert op het belang van inclusiviteit. Er is angst om mensen buiten te sluiten. Daardoor worden zowel in kringen van lokaal beleid als onder bewonersinitiatieven vaak hoge eisen gesteld en initiatiefnemers worden soms opgezadeld met irreële taakstellingen. Dat werpt de vraag op of het streven zich niet beter kan richten op inclusieve wijken, in plaats van op inclusieve activiteiten, die voor alle inwoners toegankelijk moeten zijn. Gemeenten zouden juist in superdiverse wijken zelforganisatie van groepen bewoners met eenzelfde migrantenachtergrond, maatschappelijke ambitie, religieuze denominatie of seksuele identiteit moeten stimuleren. Zelforganisatie verzwakt het sociaal cement van wijken niet, maar versterkt ze juist. Anders gezegd; maak de wijk inclusief, maar accepteer daarbinnen

81 Zie Veldboer, L., J.W. Duyvendak en C. Bouw (red.) (2007), *De mixfactor. Integratie en segregatie in Nederland*. Boom Amsterdam.

82 Kremer, M., A. Parys en L. Verplanke, Loes (2019), *Allledaagse attentie in een superdiverse wijk*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

83 Engbersen, R. en J. Jansen (2022), 'Laten we uit de inclusiekramp komen.' In: *Sociale vraagstukken online* van 20 januari 2022.

ook verschil. Rabin Baldewsingh, Nationaal Coördinator Discriminatie en Racisme en oud-wethouder in Den Haag, karakteriseert Nederland als een mozaïeksamenleving. Hij betoogt dat groepen met een migrantenachtergrond pas kunnen integreren als ze de kracht van de eigen cultuur kunnen vasthouden, maar tegelijkertijd ontvankelijk zijn voor hun nieuwe omgeving. Daarom is volgens Baldewsingh een zekere mate van 'segregatie, het samenklonteren van sommige bevolkingsgroepen in een wijk, zo slecht nog niet'. Daarmee formuleert de oud-wethouder, net als Sako Musterd deed in zijn afscheidscollege, een ontspannen perspectief op segregatie: streef naar inclusieve wijken of, in de termen van Baldewsingh, naar mozaïekwijken, waar voor iedereen plaats is.

'Als je met wijkbewoners praat, ook met jongeren, vinden ze het nergens voor nodig dat er yuppies komen wonen. Maar als je twintigers spreekt die in die wijken zijn opgegroeid, kijken ze daar anders tegenaan. Die delen de trots, maar problematiseren ook het opgroeien in een dergelijke wijk. Dat roept bij mij de vraag op of jongeren die er nu wonen wel kunnen overzien wat het met ze doet om daar op te groeien. In veel recent onderzoek wordt getamboereerd dat het stigmatiserend werkt als er vanuit een probleem-perspectief naar wijken als Kanaleneiland wordt gekeken, omdat bewoners juist trots zijn op hun wijk. Maar hoe ziet men dat als je de volgende stap hebt gezet?'

Jeanet Kullberg, onderzoeker bij het Sociaal en Cultureel Planbureau

De belangrijkste economische interventies

POTENTIEEL ECONOMISCHE KANSENSTRUCTUUR BENUTTEN

Bij het verminderen van ruimtelijke segregatie domineren fysieke en sociale interventies. Dat was ook de conclusie van de visitatiecommissie van de laatste wijkaanpak. In haar rapport *Doorzetten en loslaten: de toekomst van de wijkenaanpak* (mei 2011) stelde ze vast dat 'het belangrijke gaspedaal van de economie van de wijk onvoldoende wordt ingezet'. De laatste tijd lijkt meer aandacht te komen voor het stimuleren van wijk economie en ook wijkoverstijgend ondernemerschap. Juist op de plekken waar ruimtelijke

segregatie hand in hand gaat met sociaaleconomische segregatie is de wijk economische invalshoek een belangrijke aanvulling op het fysieke en sociale instrumentarium. De opgave is aan te sluiten bij de aanwezige economische kansenstructuur (aanwezigheid potentiële ondernemers, werknemers, vastgoed et cetera). Waar men voorheen bij arbeidsmarktparticipatie snel dacht aan de reguliere arbeidsmarkt, wordt de optie (zelfstandig) ondernemerschap steeds serieuzer genomen. Dat is te begrijpen. Ondernemerschap is een alternatief als de reguliere arbeidsmarkt in meer of mindere mate is geblokkeerd, bijvoorbeeld door discriminatie, of het missen van startkwalificaties dan wel het niet erkend krijgen van diploma's. Heel veel voormalige gastarbeiders kozen in de jaren tachtig voor deze route omdat de reguliere arbeidsmarkt door de toenmalige crisis hen weinig kansen bood. Een eigen bedrijf bood een uitweg. Dat zien we vandaag de dag ook.

FACILITEREN ONDERNEMERSCHAP EN GOEDKOPE WERKLOCATIES AANREIKEN

De structuur van de economie is inmiddels wel drastisch veranderd. Er wordt meer thuis en steeds meer in kleinschalige locaties in de omgeving van de eigen woning gewerkt. Dan is het belangrijk dat er in de wijk ook goedkope werklocaties en bedrijfsruimten beschikbaar zijn. Rijksbouwmeester Floris van Alkemade wees in dit verband op de plinten van flats en de garageboxen van de eengezinswoningen in de naoorlogse wijk Tilburgse Stokhasselt.⁸⁴ Bovendien: een eigen bedrijf vraagt tegenwoordig niet per definitie een kantoor en ondersteunend personeel. Een laptop en een goed idee kunnen volstaan. Economisch onderzoek laat zien dat in multiculturele concentratiebuurten de condities relatief gunstig zijn voor het ontwikkelen van kleinschalige ondernemingen.⁸⁵ Multiculturele winkelstraten of themawijken met een etnisch stempel – denk aan de 'Chinatowns' van Den Haag en Amsterdam – maken onderdeel uit van een groeiende etnische vertierindustrie. De tweede generatie ondernemers is succesvoller dan de eerste.⁸⁶ Succesvol ondernemerschap vraagt noodzakelijke basisvaardigheden, waaronder je kunnen verhouden tot de regels in de Nederlandse ondernemingscultuur, die regelgeving is bijna altijd complexer dan in het land van herkomst. Voor de tweede en derde generatie is het gemakkelijker om deze basisvaardigheden te verwerven omdat ze hier (deels) zijn opgegroeid. Intermediaire organisaties en mentoren kunnen begeleiding bieden aan migrantenondernemers (o.a. gidsen door lokale bureaucratie). Ook gemeenten kunnen een rol spelen bij het wegnemen van onnodige drempels die ondernemerschap tegenhouden of moeilijk maken.

ZORGDRAGEN VOOR BASISBANEN IN DE WIJK

Maar niet voor iedereen is ondernemerschap weggelegd of een plek op de hedendaagse arbeidsmarkt met haar vele hoge eisen. Vandaar de pleidooien en eerste experimenten met basisbanen⁸⁷, vaste banen waarvoor een deel van de uitkeringen als salaris kan worden benut. Dergelijke basisbanen zijn vaak wijkbasisbanen. In de sfeer van vergroening, onderwijs (conciërges) beheer, wijkveiligheid, het bestrijden van eenzaamheid onder jongeren/ouderen zijn basisbanen te realiseren.

84 Engbersen, R. en M. Kremer (2020). *Je start in de stad en eindigt in de wijk*. Extra editie *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*. Januari/februari 2021.

85 Aytar, V. en J. Rath (2012). *Selling Ethnic Neighborhoods. The Rise of Neighborhoods as Places of Leisure and Consumption*. London: Routledge.

86 Rusinovic, Katja (2006). *Dynamic Entrepreneurship. First and second-generation immigrant entrepreneurs in Dutch cities*. Amsterdam University Press.

87 WRR (2020). *Het betere werk. De nieuwe maatschappelijke opdracht*. Den Haag.

4. Conclusie

Ruimtelijke segregatie is een complex begrip. Het wordt gebruikt om de patronen te beschrijven en te duiden hoe burgers samenleven in wijken. Daarbij is een hoge mate van segregatie niet per definitie ongewenst, en weinig segregatie is evenmin per definitie goed. Deze kennissynthese laat zien dat het genuanceerder ligt. Bij het meten van ruimtelijke segregatie hanteren onderzoekers van oudsher daarbij twee lenzen: enerzijds wordt gekeken naar sociaaleconomische status, anderzijds naar herkomst. Als gevolg van de toegenomen culturele verscheidenheid, is het beeld door die tweede lens echter steeds troebeler geworden. Want meer diversiteit betekent automatisch minder segregatie naar herkomst. Maar meer diversiteit naar migratieachtergrond zorgt in sommige buurten ook voor minder contact en minder sociaal vertrouwen. Terwijl een zekere mate van segregatie naar herkomst juist ook een gunstige invloed kan uitoefenen op de ontplooiing en de emancipatie van nieuwkomers. Dit roept de vraag op wat anno 2022 nog de zeggingskracht is van het afmeten van segregatie naar het land van herkomst. Hebben andere kenmerken, zoals inkomen en opleidingsniveau, niet meer betekenis dan migratieachtergrond?

Verminder sociaaleconomische uitsortering

De eerste lens, waarmee sociaaleconomische segregatie in kaart wordt gebracht, is daarentegen onverminderd relevant. Duidelijk is dat op het terrein van de woningmarkt er veel seinen op rood staan. Laagopgeleiden, mensen in uitkeringssituaties en personen met beperkingen wonen steeds meer bij elkaar in de buurt en minder gemengd met andere groepen. Ruimtelijke segregatie gaat in deze buurten vaak hand in hand met *sociaaleconomische segregatie*. Om deze ontwikkeling te keren, is krachtig beleid nodig. Want onderzoek naar buurteffecten leert ons dat mobiliteitsarme groepen hinder ondervinden van het wonen in een buurt die gekenmerkt wordt door sociaaleconomische achterstanden. Dit geldt met name voor groepen met een beperkte actieradius, denk aan armen, ouderen en mensen met beperkingen. Voor hen vallen de woonomgeving en de leefomgeving veelal samen. Heel sterk geldt het ook voor jongeren. De buurt is in belangrijke mate hun wereld. Opgroeien in een buurt gekenmerkt door achterstanden heeft een negatief effect op hun maatschappelijke kansen en vergroot kansen op schooluitval, en mogelijk zelfs ontsporing en criminele carrières.

Overheden en corporaties zijn zich daarvan steeds meer bewust. Ze zijn de bakens aan het verzetten. Maar het instrumentarium om te sturen op de compositie van wijken en buurten – door middel van woningtoewijzing, inkwartiering, grootschalige sloop en nieuwbouw en stevige investeringsbudgetten – is de afgelopen decennia bot geworden. Mogelijk dat de wooncrisis en de vluchtelingenstromen uit Oekraïne tot meer verstrekkende overheidssturing gaan zorgen. Verschillende tekenen wijzen daarop. Minister van volkshuisvesting Hugo de Jonge schreef in zijn Valentijnsdagbrief van 14 februari 2022 'dat we de rol van de overheid te klein hebben gemaakt'. De rijksoverheid lijkt terug te komen van het geliberaliseerde woonbeleid van de achterliggende decennia en probeert de regie weer terug te pakken. Denk aan de beleidsvoornemens van minister De Jonge van Volkshuisvesting dat gemeenten tenminste 30% van de woningen in het sociale huursegment aanbieden. Dat we na meer dan tien jaar weer een minister van Volkshuisvesting hebben vormt op zichzelf ook een indicatie van sterkere overheidssturing op dit terrein. Maar doen we genoeg?

Maak werk van fysieke en sociale vormen van sturing

Sturingsmogelijkheden om sociaaleconomische segregatie terug te dringen liggen nu vooral op nieuw te ontwikkelen locaties; daarnaast kan er deels gestuurd worden in de bestaande wijken met veel sociale huurwoningen. Juist in deze bestaande wijken kan het nodig zijn om te sleutelen aan de compositie van de wijkbevolking, via fysieke instrumenten zoals kleinschalige sloop/nieuwbouw op inbreidingslocaties en via doordacht toewijzingsbeleid. Daarnaast is het belangrijk om ook in (bestaande) sociaaleconomisch sterke wijken plaats in te ruimen voor groepen die afhankelijk zijn van sociale huurwoningen. Voor het beteugelen van sociaaleconomische segregatie zijn sociale instrumenten eveneens onmisbaar. Om de maatschappelijke kansen van jongeren in sterk sociaal economisch gesegregeerde buurten te optimaliseren, moet niet alleen geïnvesteerd worden in een sociale infrastructuur waarin ontmoeting centraal staat, maar vooral ook in voorzieningen gericht op emancipatie en sociale stijging. En in sommige gebieden is kordate handhaving en repressie nodig om criminele structuren te verstoren. In alle gevallen vraagt dit om een scherpe regie vanuit Rijk en gemeenten en om samenwerking tussen overheden en maatschappelijke partners.

Accepteer vrijwillige afzondering

Op andere terreinen, bijvoorbeeld binnen de sport, het religieuze leven, de amateuristische kunstbeoefening of het maatschappelijk initiatief, is segregatie een tamelijk onschuldig verschijnsel, zeker als er sprake is van een vrijwillige afzondering. Wanneer groepen er vrijwillig voor kiezen om zich te omringen met personen waarmee ze kenmerken delen, kan dat een belangrijke hulpbron zijn om zich niet alleen staande te houden, maar ook om individuele en gedeelde ambities na te streven. Tegen deze *vrijwillige vormen* van sociaal-culturele segregatie past een ontspannen houding. Soms zijn groepen 'onder elkaar' beter af dan in situaties waarin ze gedwongen worden om samen met anderen op te trekken. Afdwongen sociaal contact put uit. Onder elkaar is er meer vanzelfsprekende steun. Men begrijpt elkaar, deelt een referentiekader, niet alles hoeft te worden uitgelegd. Bovendien: door het superdivers worden van wijken heeft de indicator herkomst sterk aan zeggingskracht ingeboet.

Wees alert op onvrijwillige vormen van segregatie

Deze ontspannen houding past echter niet bij *onvrijwillige* vormen van sociaal-culturele segregatie, bijvoorbeeld wanneer specifieke personen en groepen de toegang tot voorzieningen wordt ontzegd. Voorts is het belangrijk oog te blijven houden voor de openheid van de verschillende groepen ten opzichte van elkaar. In welke mate sluit men zich op in de eigen 'bubbel'? Tien jaar geleden kenden we het woord 'bubbel' nauwelijks en reserveerden we het later in eerste instantie vooral met selectief gebruik van sociale media. Nu is de betekenis verruimd naar 'de eigen kring' waarin men bijna permanent online en offline verkeert. Tegenwoordig duikt het woord overal op. Als onze bubbels geen sociaal-culturele poreusheid kennen ten opzichte van elkaar, is een ontspannen houding niet verstandig, maar past eerder een waakzame of alerte. Om te voorkomen dat superdiverse wijken uitgroeien tot archipels van enclaves waarin groepen zich opsluiten, is het belangrijk dat overheden investeren in hoogwaardige publieke ruimten - zowel buitenruimten als binnenruimten - waar verschillende groepen elkaar in potentie kunnen ontmoeten.

Colofon

Financier: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
Auteurs: Radboud Engbersen
Matthijs Uyterlinde
Ontwerp: [Design Effects](#)
Afbeeldingen: 123RF
Uitgave: Kennisplatform Inclusief Samenleven
p/a Kromme Nieuwegracht 6
3512 HG Utrecht
T (030) 230 3260
E info@kis.nl
I www.kis.nl

De publicatie kan gedownload worden via de website van Kennisplatform Inclusief Samenleven: www.kis.nl.

© Kennisplatform Inclusief Samenleven, Utrecht 2022.

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij Movisie. Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with Movisie. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.

KENNISPLATFORM INCLUSIEF SAMENLEVEN

Kennisplatform Inclusief Samenleven doet onderzoek, adviseert en biedt praktische tips en instrumenten over vraagstukken rond integratie, migratie en diversiteit. Daarnaast staat het platform open voor vragen, signalen en meningen en formuleert daar naar beste vermogen een antwoord op.

Deze kennisuitwisseling is bedoeld om een fundamentele bijdrage te leveren aan een pluriforme en stabiele samenleving. Blijf op de hoogte van alle projecten, vragen en antwoorden en andere kennis-uitwisseling via www.kis.nl, de [nieuwsbrief](#), [Twitter](#) en [LinkedIn](#).

